

ДО 100-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 930.253:94(477.46)"1914/1917"

Т. А. КЛИМЕНКО*

ЧЕРКАЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі широкої джерельної бази та архівних матеріалів, більшість з яких уведено до наукового обігу вперше, розглянуто питання життєвого устрою, участі та внеску мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни.

Ключові слова: війна; населення; виробництво; харчування; благодійність.

Період Першої світової війни для українського народу був важким життєвим випробуванням особливо драматичного характеру.

Джерельна база історії війни достатньо широка. Цю тему глибоко досліджували науковці О. Реєнт¹, О. Сердюк², О. Олієвський³, В. Волковинський⁴, С. Макарчук⁵, С. Попик⁶, В. Заполовський⁷, А. Боханов⁸, Д. Дорошенко⁹, А. Бахтурин¹⁰, М. Яковлев¹¹, О. Рубльов¹², Б. Андрушин¹³, В. Сарбей¹⁴, Ю. Горбанко¹⁵, В. Шпаченко, О. Донік¹⁶, І. Сулига, А. Степаненко¹⁷ та ін. Проте слід зауважити, що життя, участь та внесок мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни не достатньо вивчено. Тому метою цієї розвідки є дослідження впливу трагічного періоду війни на життєвий устрій місцевого населення.

Готуючись до війни, кожна держава з числа майбутніх ворогів мала власні політичні цілі. У зв'язку зі своїм особливим геополітичним становищем у сферу першочергових інтересів ворогуючих коаліцій потрапила й штучно поділена на кілька частин Україна. Вона стала одним з епіцентрів майбутнього воєнного протистояння. Територія України була розділена між двома головними противниками війни – Австро-Угорщиною і Росією, землі якої були об'єктом загарбницьких планів цих держав, до того ж далекосяжні плани щодо України мали Польща, Румунія й кайзерівська Німеччина. У роки Першої світової війни українські землі стали об'єктом територіальних домагань з боку воюючих блоків – Троїстого союзу й Антанти. Зокрема, для Росії однією з голо-

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

вних причин війни було бажання об'єднати під скіпетром російського царя всі слов'янські народи. У серпні 1914 р. Верховний головнокомандувач – великий князь Микола Миколайович офіційно проголосив маніфест, у якому зазначалося: “Та не буде віднині під'яремної Русі! Надбання Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, піднесе стяг єдиної, великої, неподільної Росії”

По-різному зустріла звістку про початок війни громадськість регіонів України: одна частина українства підтримала Росію, інша — Австро-Угорщину. Не маючи власної державності, українці, які вважалися підданими різних держав, змушені були зі зброєю в руках воювати один проти одного в арміях різних держав. Однак українці, не відступаючи від своїх національних інтересів, пропонували цим державам створити українські військові частини. Частина українців була переконана, що ціною допомоги одній з воюючих сторін можна буде домогтися поліпшення свого становища.

Російська влада, розуміючи загрозу від існування таких частин, відхилила цю ідею, а австрійська влада вирішила створити один невеликий український загін – легіон Українських січових стрільців, до складу якого входив значний відсоток українців.

Командування російських військ охоче використовувало людські й матеріальні ресурси України для ведення війни. В російській армії до 1917 р. не було українських частин, хоча в деяких полках українці склали більшість. Багато українців було також у рядах Кубанського та Терського козацьких військ та на Чорноморському флоті.

Черкащина славетна не лише як центр українства, духовного життя українських земель, але і як осередок героїчної боротьби за волю українського народу протягом багатьох століть. Для Черкащини роки Першої світової війни – трагічна сторінка вітчизняної та регіональної історії. Події війни негативно вплинули на населення регіону та змінили звичний уклад життя краю.

Початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства, без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди. У перші дні після проголошення війни піднявся патріотичний рух.

Уродженці Черкаського краю відгукнулись на поклик серця та взяли участь у глобальному збройному конфлікті на початку ХХ ст., поміж них з тисяч оборонців рідної землі можна згадати деякі яскраві особистості, які заслуговують на вдячну пам'ять нащадків.

Базильський Гаврило Макарович (1880–1937). Походив з Уманського повіту Київської губернії. В 1900 році вступив на військову службу до 175-го піхотного Батуринського полку. В 1905-му закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище за 2-м розрядом, направлений

у званні підпоручика до 200-го піхотного резервного Іжорського полку (під Санкт-Петербургом). У 1911 році був переведений до 74-го піхотного Ставропольського полку (в м. Кам'янець-Подільський, згодом – Умані). З початком Першої світової війни був переведений до 258-го піхотного Кишинівського полку, командував ротою. Під час боїв був контужений та поранений. Нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня, Георгіївською зброєю, солдатською відзнакою Святого Георгія IV ступеня з лавровою гілкою, всіма бойовими орденами до Святого Володимира III ступеня з мечами та биндою. Мав блискучі атестації керівництва.

Загородський Олександр Олександрович (1889–1968). Походив з родини священика с. Зеленьків Уманського повіту Київської губернії. У 1912 р. був призваний до армії та зарахований солдатом до 74-го піхотного Ставропольського полку (м. Умань), з 1914 р. – прапорщик. Нагороджений Георгіївською зброєю у 1914 р. Мав кілька складних поранень. Останнє звання – штабс-капітан.

Барвінський Борис (1889–1980). Походив із с. Грищинці Канівського повіту Київської губернії. Військовий і громадський діяч, учитель. Закінчив Київську духовну семінарію (1911), 1-шу Київську школу прапорщиків, школу сотенних командирів Західного фронту. До Першої світової війни вчителював на Київщині. На фронті воював з 1914 р. у складі 225-го піхотного Лівнинського полку.

Вовк Андрій Михайлович (1882–1969). Народився в старій козацькій родині в с. Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії. Військовий і державний діяч, історик, підпоручик 129-го Бессарабського полку, командир пішого батальйону російської армії на Румунському фронті, член Ради 8-ї російської армії Румунського фронту, уповноважений із демобілізації 8-ї армії (березень 1918). Військові звання – підпоручик (1906), поручик (1909), штабс-капітан (1913), капітан російської армії (1917). Військову службу розпочав у вересні 1900 р. у 174-му пішому Роменському полку в м. Черкаси. Неодноразово поранений.

Глувківський Андрій Іванович (1894 – після 1927). Народився в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. Військовий, інженер-гідротехнік, старшина. Закінчив Сергіївську артилерійську школу (Одеса). Навчався в Катеринославському гірничому інституті (1914–1915). На німецькому фронті до липня 1917 року. Автор підручника для гарматників “Робота командира батареї на обсерваційному пункті і старшини батареї”. Здійснив значну кількість виготовлених до друку перекладів із різних питань артилерії. Переклав із німецької праці “Диференційний рахунок” та “Інтегральний рахунок”.

Гарячий (Горячий) Павло Павлович (1893–1943). Походив із с. Буда-Горобіївська Канівського повіту Київської губернії. Військовий діяч,

інженер, учитель, солдат 1-ї мортирної гарматної запасної батареї російської армії (1914–1916).

Загородський Олександр Олександрович (1889–1968). Походив із с. Зеленьків Уманського повіту Київської губернії. Військовий діяч, учитель, командир пішого батальйону (1917). Загалом узяв участь у 101 бою, мав 5 важких поранень.

Зозуля Яків Максимович (1893 – після 1964). Походив із с. Лебедин Чигиринського повіту Київської губернії. Політичний і військовий діяч, правник, викладач, публіцист, військовий фельдшер (1913–1917).

Жупінас-Жупінадзе Дмитро Васильович (1892–1968). Походив з м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. Військовий і громадський діяч, штабс-капітан 12-го драгунського полку російської армії. Закінчив агрономічну та юнкерську кавалерійську школи. Під час бойових дій був поранений, за хоробрість отримав багато нагород.

Більшість населення в містах та селах демонструвало піднесення, свідомість свого громадянського обов'язку, бажання бути єдиними зі своєю державою і прагнення до самопожертви. Записатися до армії добровільно було справою честі, навіть з огляду на те, що відповідно до циркуляра Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ збереження робочих місць та надання одноразової допомоги для них не передбачалось¹⁸. Діючі військові частини поповнювались добровольцями з осіб, що не підлягали мобілізації до регулярної армії.

Для комплектування частин державного ополчення та запасних батальйонів Київським губернським з військової повинності присутством 30 грудня 1914 р. було оголошено призов ратників ополчення з числа тих, хто не проходив військову повинність з 1905 по 1914 рр. в усіх повітах Київської губернії та Золотоніському повіті Полтавської губернії¹⁹, а також формувались списки запасних ратників з тих, які були звільнені у запас і не були зняті з обліку²⁰.

Армія зазнавала значних людських утрат. Трагізм становища збільшувало і те, що новобранці поступали на фронт, уперше беручи в руки рушницю. Так, понад 200 чоловік з Маньківського повіту не повернулися з війни.

Через набуття війною затяжного характеру у 1915–1916 р.р. збільшився прошарок вихідців із ремісників, кустарів, заможних селян, які намагалися уникнути мобілізації через вигадану хворобу чи за іншими причинами. Однак наступний призов на службу їх не оминув²¹.

Головнокомандувач Київського військового округу оголошував майже щомісячно додаткові обов'язкові набори ратників ополчення: 15 серпня 1915 р. – ратників 1-го розряду призовного віку з 1916 по 1898 рр., зобов'язавши сільських посадових осіб здійснити подвірний обхід, з метою виявлення осіб, що ухилялись від призову в армію²²; 16 вересня 1915 р. – ратників 2-го розряду в усіх повітах губернії; 30 жовтня 1915 р. для поповнення санітарних установ мобілізувались

лікарі, які не працювали в земських та міських лікарнях²³; для лісових команд призивались ратники 2-го розряду – меноніти, строків призиву з 1916 по 1910 рр.²⁴; 24 березня 1916 р. – ратників 1-го та 2-го розряду строків призову з 1916 по 1897 рр., у т.ч. менонітів²⁵.

Військове командування зіткнулось із труднощами постачання озброєння армій та військового обмундирування²⁶. Військова Рада у жовтні 1915 р. розглянула питання про придбання власного одягу у ратників ополчення, придатного для військової служби з оплатою: за одяг, що замінює шинель, не дорожче 5 крб. 50 коп., похідну суконну сорочку – 3 крб. 90 коп., шаровари – 2 крб. 40 коп. та ін.²⁷. Згодом, у листопаді 1916 р., Черкаське повітове з військової повинності присутстві оголосило нові ціни: за кожух – 8 крб. 75 коп., фуфайку або вовняну сорочку – 3 крб., вовняні штани – 3 крб., вовняні шкарпетки – 58 коп.²⁸.

Утримання діючої армії, тилових гарнізонів, що знаходилися на території Черкащини, здійснювалося в основному за рахунок місцевих ресурсів. З 1916 р. був запроваджений обов'язковий збір пожертв, що закріплювався підписними листами, в яких зазначались назва повіту (волості) та місце призначення зібраних коштів. Так, селяни Канівського повіту жертвували на користь лазаретів, що розміщувались в їх волостях від 5 до 50 коп., крім того, відрізи тканин, сорочки, рушники²⁹. На особливій нараді Міністерства внутрішніх справ з обговорення оборонних заходів було прийнято постанову, в якій наголошувалось на важливості звернення до населення з відозвою про добровільну здачу гвинтівок за певну платню: за 3-х лінійну російську гвинтівку з затвором – 20 крб. та штик до неї – 2 крб.; іноземну гвинтівку (японську, німецьку, турецьку, австрійську систем “Манліхер” та “Маузер”, з затвором) – по 15 крб. та кожний штик до неї – 2 крб. Окрім того, у разі їх продажу, з приватних осіб знімалась відповідальність за зберігання без підтверджувальних дозволів. При цьому суворо заборонялося скуповувати різного роду зброю місцевим населенням. Під час виявлення військовими уповноваженими зброї у місцевого населення особи, винні у невиконанні цієї вимоги, притягались до відповідальності³⁰.

Руйнівний вплив справила війна на сільське господарство, особливо на господарства бідних і середніх селян. До армії із сіл України було мобілізовано близько половини працездатних чоловіків. Багато сімей втратили чоловіків і годувальників. Селяни-виробники були доведені до крайнього зубожіння. З метою зменшення дефіциту трудових ресурсів для сільських приватних господарств вводилася обов'язкова трудова повинність. Усе це важким тягарем лягало на трудящі маси. Цивільне населення тилу було приречено на голод і злидні³¹. Загострювалася продовольча криза. У містах збиралися великі черги біля хлібних крамниць. Солдати часто одержували не більше половини пайка.

Паралізувалась робота транспорту, промисловості й сільського господарства. Обсяг промислового виробництва скоротився на 30–50 %. Через нестачу палива й металу скорочували виробництво машинобудівні заводи, хоча вони виробляли воєнну продукцію. Промисловість було доведено до занепаду, через зменшення виробництва товарів винокурень, броварень, підприємств будівельних матеріалів та ін. та їх закриття. Це призвело до скорочення посівних площ, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, зниження врожайності та зростання цін. Створювались сприятливі умови для поширення спекуляції. У 1916 р. ціни на предмети першої необхідності, порівняно з цінами на початку війни, зросли в 4 – 8 разів. Так, на дрова і яйця вони збільшилися вчетверо, на масло і мило – в 5 разів. Черкаською повітовою продовольчою комісією було встановлено фіксовані ціни на зернові: за пуд жита – 1 крб. 53 коп., пшениці – 1 крб. 95 коп., вівса – 1 крб. 63 коп., ячменю – 1 крб. 33 коп., пшона – 3 крб., проса – 1 крб. 90 коп., гречки – 2 крб. 10 коп., гороху – 2 крб. 20 коп.³². У 1917 р. продовольчим відділом було встановлено селянам мізерну щоденну заробітну плату за 11 робочих годин: польовим працівникам чоловікам – 6 крб., жінкам – 3 крб. 50 коп., підліткам – 1 крб. 75 коп.³³.

Поряд з цим, місцеві органи влади надавали особливо важливого значення проведенню повномасштабної посівної кампанії³⁴. Зокрема, Черкаське повітове земство здійснювало всі можливі заходи для її виконання³⁵. Розташовані в Черкаському повіті тилові військові частини: 145-та Воронежська, 417-та Подольська, 296-та, 297-а, 299-та Вятські дружини, 110-та, 118-та команди одужуючих було залучено для польових робіт у маєтках: 1000 осіб у графів Бобринських, 60 – князя С. А. Трубецького, 40 – поміщика В. В. Альбранта, 50 – поміщика Є. К. Иентча, 30-поміщика К. А. Березовського, 50 – родинх осіб, призваних на війну, які особливо потребували допомоги, по 40 – орендаторів Твардовського, Задворницького, 300 – товаристві цукрових заводів. У сільськогосподарських складах м. Черкаси, м. Сміла та м. Городище було сконцентровано по 2 тис. пуда вівса в кожному³⁶.

Зорієнтована на військові потреби економіка Черкащини, на шкоду цивільному населенню, занепадала і нищилась. Підвищувались потреби армії в забезпеченні м'ясом, борошном, крупами та іншими продуктами харчування, що вироблялися в сільському господарстві. Оскільки військове виробництво зростало за рахунок цивільного, виник дефіцит споживчих товарів, який змусив уводити регулювання цін, нормування споживання. Загострювалася продовольча проблема. Земськими управами щомісячно надавались відомості про запаси жита, пшениці та інших хлібних продуктів центральному статистичному комітету³⁷. Виробництво продовольчих товарів скоротилося, що призвело на початку 1916 р до введення карткової системи розподілу продуктів харчуван-

ня³⁸. Така ініціатива виходила від місцевої влади (міських дум, земств). Уряд контролював лише торгівлю цукром. Але, оскільки продрозкладка не мала успіху, то продуктів у містах не збільшувалося.

За розпорядженням Київського губернатора від 4 січня 1916 р., усі державні і приватні установи та господарства (землевласники, поміщики, орендарі, власники млинів, крупорушок, молокозаводів, оптових складів, торгових підприємств та інші особи), у яких збереглися запаси вівса, ячменю, сіна, соломи, борошна, гречки, пшона, зобов'язувались надати точні відомості про їх кількість з метою закупівлі чи реквізиції для потреб армії. Винні в невиконанні цього розпорядження могли бути ув'язнені терміном від 1,4 роки до 2 років з позбавленням усіх прав та пільг або зі стягненням до 3000 крб.³⁹.

У січні 1917 р. Київським губернатором наказувалось повітовим земським управам, мировим посередникам, начальникам поліцій, волосним правлінням вжити енергійні заходи із закупівлі⁴⁰, а в подальшому збору в примусовому порядку зернових та продуктів тваринництва і птахівництва для потреб армії⁴¹. Суттєво позначився на виробництві сільськогосподарської продукції Закон про кінську повинність. Поголів'я худоби скоротилося на половину. До весни 1917 року було реквізовано більшу частину коней. Нестача тяглової сили завдала неправної шкоди дрібним і середнім селянським господарствам.

З метою розширення масштабів військового виробництва було запроваджено жорстке державне регулювання економіки. Держава визначала обсяги необхідного виробництва, розміщувала замовлення, забезпечувала сировиною та робочою силою. Найбільш жорсткого вигляду набула система державного контролю за виробництвом і споживанням. Заборонялася відгодівля худоби зерном і картоплею. За розпорядженням Київського губернатора від 24 жовтня 1915 р., суворо заборонялось вивезення сільгоспвиробниками свиней, сала за межі губернії⁴².

З 1915 р. зросла кількість випадків відмови селян від сплати податків, протидії реквізиціям продовольства, худоби, протестів проти зростання цін. У 1916 р. найбільш численними й масовими були виступи селян у Київській губернії, викликані проведенням сільськогосподарського перепису. Вони охопили 8 сіл Київщини.

Життя населення кардинально змінювалося, його рівень упав⁴³. Труднощі війни призвели до загострення соціальних проблем та великої смертності серед цивільного населення. Записи про смерть у метричних книгах значно перевищували таких про народження. У повітові та міські опікунські ради масово надходили скарги та клопотання членів сімей, призваних за мобілізацією воїнів, про призначення їм допомоги.

Після проведення земськими, міськими управами, міськими старостами, мировими посередниками та волосними піклувальними ра-

дами обстеження сімейно-майнового становища родин мобілізованих на фронт та для полегшення їх життя⁴⁴ за розпорядженням Київського губернатора із селянських справ від 21 травня 1915 р. було введено в дію циркуляр Міністра внутрішніх справ з управління військової повинності про “видачу продовольствених пособий семействам нижних чинов до возвращения со службы к семейству или к месту трудовой либо иной оседлости, на коем лежит обязанность содержания его семейства в течении месяца со дня увольнения от службы; до назначения нижнему чину, возвращенному на родину по неспособности или вдове либо сиротам нижнего чина убитого, умершего, или без вести пропавшего”⁴⁵. До того ж, за розпорядженням Київського губернатора від 26 серпня 1915 р., вводилась компенсація за збитки знищених посівів приватних господарств, через “військові обставини”, в розмірі 25 % від загальної суми збитків⁴⁶. Контроль за виконанням цих розпоряджень покладался на мирових посередників⁴⁷. Волосними правліннями організовувався догляд за родинами “нижніх військових чинів”⁴⁸ та призначалась щомісячна допомога з розрахунку на одного дорослого: 2 крб. 50 коп.⁴⁹ та 1 пуд 28 фунтів муки, 10 фунтів крупи, 4 фунта солі, 1 фунт масла. Діти до 5 років отримували допомогу у половинному розмірі⁵⁰. Крім того, повітовими, волосними, сільськими піклувальними радами було організовано виділення посадкового насіння зернових культур та матеріальна і грошова допомога сиротам, сім’ям загиблих⁵¹ та непрацездатним інвалідам, які повернулись із фронту⁵².

Селяни, обтяжені великими податками, відмовлялися виконувати військові перевезення, копати окопи. 1915 р. став надзвичайно несприятливим і для скотарства Черкащини. Із Правобережної України вивозилася велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Селянські господарства, на які була встановлена реквізиція, були обмежені у їх вільному володінні⁵³. Розорені війною, вони втрачали худобу, у кращому випадку отримуючи за неї від заготівельників мінімальну плату⁵⁴. До того ж, попри заборону та незважаючи на обов’язкову постанову від 26 лютого 1917 р. Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, виданої на підставі Правил про місцевості, оголошені у військовому стані, в якій наголошувалося про необхідність отримання дозволу в уповноваженого міністерства землеробства та в земській управі на вивіз свиней, овець, рогатої худоби та м’ясних продуктів, спекулянти за низькими цінами скуповували домашніх тварин⁵⁵. Через активізацію вилучення в господарствах тяглової сили в 1916 р. значно зменшилася чисельність кінського поголів’я.

Не оминула реквізиція і монастирі, зобов’язавши надати на потреби армії всю худобу⁵⁶. Повітові воїнської повинності присутствія наказували волосним правлінням відбирати в приватних господарствах за мізерну плату обозних коней з візками та спорядженням⁵⁷. Оскільки

існувала загроза окупації території, повітові земські продовольчі комісії вели інтенсивний перепис⁵⁸ та закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли її через Дніпро в губернії Великоросії⁵⁹.

В армії, містах, селах і містечках наставав голод. Продовольчі управи приймали надзвичайні заходи із заготівлі хліба для армії⁶⁰. Пропонувалось звернутись до населення з відозвою збору та вивозу хліба для армії з гарантією оплати грошима або ж натурою (всіх необхідних засобів для ведення господарства)⁶¹. В агітці, розповсюдженій серед населення, зазначалось: “До вас, до вашого серця звертається наш виборний Переяславський громадський комітет, щоб переказати вам, що наша армія не має хліба! Армія вже не прохає, а молить вас: “Дайте хліба! Бо в нас нема чого їсти, бо нас поб’ють не німецькі пулі, а голод, а німці вже доконають!”⁶². Київський губернатор звернувся до мирових посередників, членів повітових землевпорядних комісій, волосних правлінь та сільських старост із зверненням: “В настоящее время Вами принимается самое близкое участие в деле заготовки хлеба и фуража для армии. Задача чрезвычайно важная, но и почетная. Необходимо, чтобы она была выполнена возможно успешнее и быстрее. Необходимо, чтобы все население приняло в поставке хлеба самое сердечное участие. Необходимо, чтобы оно знало и понимало всю серьезность настоящего момента в борьбе с уже задыхающимся, но все еще сильным врагом. Я обращаюсь к Вам, а через Вас ко всему земледельческому населению с горячим призывом помнить, что нам необходимо накормить наших доблестных защитников Родины, что нам нужно отдать все для победы, что наш священный долг принять все меры к немедленному пополнению хлебных и фуражных запасов, потребных для армии”⁶³.

Через нестачу фуражу в армії масово гинули коні. З метою можливого посилення заготівель хліба, фуражу, худоби повітові продовольчі управи Черкащини, згідно з постановою Київського губернського продовольчого комітету від 16 грудня 1917 р., запропонували вжити заходів щодо заготівлі продовольства і фуражу для мешканців сіл, міст і фронту⁶⁴. Із серпня 1915 р. на станціях південно-західної залізниці – Володимирівка, Абадаш, Тальне, Єлисаветград було сконцентровано значну кількість борошна, призначеного до відправки в Черкаси, але для цього не було певного розпорядження⁶⁵. На початку травня 1917 р. Черкаська Дума звернулась до Міністерства землеробства з проханням терміново дозволити отримання із заборонених до вивозу Полтавської та Херсонської губерній для Черкас борошна та зерна. І вже 15 травня в Черкаську повітову продовольчу комісію надійшло два вагони борошна та зерна, які були передані – по 200 мішків у міську та кооперативні лавки. Також млини Березинського та Гринблата отримали відповідно 11 тис. пудів і 5 тис. пудів зерна кожний, що забезпечило на певний період борошном населення міста⁶⁶. До того ж, було отримано дозвіл

8-му запасному кавалерійському полку, що розташовувався в Черкасах, закуповувати та вивозити з Полтавської та Херсонської губерній овес для полкових коней⁶⁷.

Сумні звістки, які одержували з тилу солдати та матроси про розорення їх господарств і злиденне життя сімей, незадовільне постачання зброєю, боєприпасами, харчами, амуніцією фронту, впливали на їх настрої. Вони відмовлялися йти в бій, здавалися в полон, утікали. З фронту дезертирувало близько 1,5 млн. військовослужбовців.

За повідомленням штабу Київського військового округу про масові самовільні відлучки нижніх чинів з місць проходження служби, Київський губернатор видав розпорядження, в якому зобов'язав начальників поліції та мирових посередників “производить надзор за недопущение проживання во вверенных районах без надлежащих документов нижних воинских чинов, подвергая таковых немедленному задержанию и передаче местному воинскому начальнику для отправки в надлежащую часть, причем виновных в допущении безправного проживания нижних чинов немедленно увольняют со службы и передавать их суду за попустительство”⁶⁸.

Нестачу робітників у сільському господарстві намагалися компенсувати малопродуктивною роботою військовополонених⁶⁹. Організація використання праці регламентувалась наказами Київського військового округу,⁷⁰ в яких визначались основні вимоги до їх обліку, утримання та нагляду⁷¹. Зокрема, в Черкасах, станом на листопад 1916 р., утримувалось 19080 осіб⁷² різних національностей: чехи, поляки, румуни, хорвати, серби, словаки, угорці⁷³. В Уманському повіті до робіт у сільському господарстві було залучено 1922 осіб військовополонених, які були направлені в 33 крупні господарства⁷⁴. У свою чергу, великі та дрібні господарства повинні були: здійснювати повний збір урожаю та обробку полів до посіву озимими зерновими; виплачувати військовополоненим та найнятим робітникам плату грошовими знаками, а не натуроплатою (зерновими)⁷⁵. Про хід збору урожаю всі господарі повідомляли продовольчій управі щомісячно кожних два тижні⁷⁶. За працю військовополонених у кількості двох осіб у дрібних господарствах нараховувалась оплата у розмірі 30 крб. на місяць, а в господарствах, у яких працювало понад 2 особи, – 60 крб. на місяць, причому виплачувалось тільки 15 крб., решта коштів перераховувалась у казну земської управи⁷⁷. Залучались військовополонені також і на роботи на маслоробках, сироварнях, цегляних, черепичних, гончарних, вапняних заводах, лісопилках, млинах, заготівлі торфу, глини, каміння, піску, крейди, болотної руди⁷⁸.

Улітку 1915 р. розпочалась масова евакуація із прифронтових губерній людей, промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів, підприємств, викликана відступом

царських військ на широкому фронті. Величезна кількість біженців і вигнанців підсилила і без того значний розлад на основних магістральних шляхах та залізницях⁷⁹. Дезорганізація транспорту ставала дедалі більшою. Не вистачало транспорту, паровозів, вагонів, вугілля, станції були переповнені поїздами. Особливо важко було усувати нестачу палива для залізничного транспорту, що перевозив на фронт зброю та продукти харчування. Всі зусилля були сконцентровані на заготівлі дров⁸⁰. За наказом начальника санітарної частини армій Південно-Західного фронту від 15 січня 1915 р., було створено тиллові евакуаційні пункти, до яких були залучені також і повіти Черкащини: до 10-го – із центром у м. Черкаси належали Звенигородський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Золотоніський повіти; до 11-го – із центром у м. Київ – Липовецький, Уманський повіти⁸¹. У 1914 р. на території регіону було обладнано з повним утриманням та лікувальним персоналом військові шпиталі: в м. Городище, м. Звенигородка, м. Канів, м. Корсунь, м. Тальне, м. Умань, м. Черкаси, м. Шпола, с. Бужанка, с. Верхнячка, с. Вільшана, с. Вільховець, с. Городниця, с. Кам'янка, с. Катеринопіль, с. Кирилівка, с. Курилівка, с. Лебедин, с. Лисянка, с. Лузанівка, с. Мартинівка, с. Мельниківка, с. Миколаївка, с. Мокра Калигірка, с. Погорільці, с. Потапінці, с. Потоки, с. Рижанівка, с. Козацьке, с. Самгородок, с. Сердюківка, с. Сидорівка, с. Скрипчинці, с. Стеблів, с. Степанці, с. Сунки, с. Таганча, с. Тростянець, с. Трощин⁸².

У Черкасах було розміщено евакуйоване Варшавське реальне училище, якому було надано приміщення та здійснено набір учнів з нового навчального року, чим покладено початок розвитку технічної та професійної освіти в Черкаському повіті⁸³.

У вересні 1914 р. голова Черкаської тилової евакуаційної комісії наказав усім волосним старшинам надати відомості про господарства, в яких можливо розмістити хворих і поранених військових чинів, котрі не потребували госпітального лікування⁸⁴. Наприкінці 1915 р. виникла гостра проблема з розселенням та організацією харчування біженців⁸⁵. Тому, Союзом міст Південно-Західного фронту було прийнято рішення про відкриття 40 установ, що обслуговували біженців. Так, у Каневі, Черкасах, Звенигородці, Корсуні, Христинівці, Ладижинці, Смілі було відкрито лікарні та їдальні⁸⁶.

30 вересня 1915 р. Головноуповноваженим з облаштування біженців Всеросійського товариства піклування про біженців було видано розпорядження про організацію видачі продовольчої допомоги сім'ям нижніх чинів, призваних на фронт. Обсяг допомоги визначався за діючими розцінками за місцем прибуття біженця⁸⁷. Норма сухого пайка для одного дорослого біженця на місяць становила: хліба – 45 фунтів (1 фунт – 405 г), сала – 3 фунта, крупи – 10 фунтів, солі – 2 фунта, борошна – 6 фунтів. Загальна вартість складала 3 крб. 75 коп. Якщо рахувати в родині ще й дітей, то цих продуктів катастрофічно не ви-

стачало. Оскільки зусиль одного лише уряду в забезпеченні їх усім найнеобхіднішим було явно недостатньо, значну допомогу надавали різноманітні громадські добродійні організації, зокрема Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст.

У місцях зосередження біженців процвітала спекуляція, були поширені інфекційні хвороби. З метою швидкого працевлаштування вони залучались на польові роботи в сільському господарстві та їм надавалась можливість створення різного роду артілей⁸⁸.

Негативно вплинула війна на харчову промисловість і особливо на цукрову. Постанова керівника Міністерства землеустрою та землеробства про встановлення граничних цін на цукор та застосування його реквізиції ще більше посилила важкий стан справ в цій галузі. За період війни цукрові заводи України зменшили виробництво цукру на 56 %, значна частина яких розташовувалась на Черкащині⁸⁹.

Затяжний характер війни особливо негативно позначився на споживчій кооперації, основною метою якої була співпраця з місцевим земством із налагодження постачання населенню необхідних продуктів харчування, перш за все, цукру і борошна за цінами, нижчими від ринкових. Кредитні кооперативи відігравали значну роль у забезпеченні всім необхідним селян та збуту продукції, яку вони вирощували та виробляли. Так, Черкаська каса дрібного кредиту для постачання селянських господарств мала три склади сільськогосподарських машин і насіння. До її складу входило Матусівське кредитне товариство, яке на той час широко розгорнуло роботу з реалізації буряків. Яскравими організаторами цього руху були уродженці Черкащини – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор В. М. Доманицький, досвід та ідеї якого тривалий час визначали основні тенденції розвитку української кооперації та вчитель Дзензелівської школи О. Д. Черненко, який заснував у селі ощадно-позичкове товариство, що довгий час було осередком усієї кредитної кооперації Київської губернії.

Черкащина, яка вважалась тиловим регіоном, несла на собі важкий тягар постачання, розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих. У Черкасах було розгорнуто евакуйовані численні військові лікувальні установи Волжсько-Чорноморського товариства⁹⁰: 134-й⁹¹, 144-й⁹², 148-й⁹³, 248-й⁹⁴, 249-й⁹⁵, 251-й⁹⁶, 375-й⁹⁷ польові запасні госпіталі, 56-й тиловий евакуаційний пункт⁹⁸, 812-й польовий об'єднаний госпіталь⁹⁹, 110-а, 118-а команда одужуючих¹⁰⁰. Проте, незважаючи на надання якомога швидкої та якісної медичної допомоги пораненим, значна частина помирала і їх ховали на найближчих до військового лазарету кладовищах. Так, у хуторі Згар, що поблизу Золотоноші, розташовано цвинтар, у якому поховані близько 500 воїнів Першої світової війни¹⁰¹.

Широких організованих форм набуло благодійництво. У вересні 1914 р. було засновано Тетянин комітет з надання тимчасової допомоги тим, хто постраждав від військових дій, а згодом – організовано Комітети імператриці Олександри Федорівни, великої княгині Єлизавети Федорівни та ін.¹⁰². На початку війни підтримала заклик уряду до розширення форм благодійної діяльності значна частина Черкаської інтелігенції, яка очолювала різні громадські товариства і комітети “допомоги постраждалим від війни”, постачала фронт мобілізованих новобранців, спорядження, продовольство, тягло¹⁰³. За ініціативою Київського навчального округу на пожертви освітян було обладнано польовий військово-санітарний потяг¹⁰⁴.

У 1915 р. для постраждалих воїнів та членів їх сімей, під патронатом імператриці Марії Федорівни, було створено Всеросійське товариство оздоровниць, до числа яких увійшов відомий не лише в Російській імперії, а також і в усій Європі курорт “Соснівка”, що поблизу Черкас¹⁰⁵. Романівський комітет опікувався притулками для дітей загиблих та постраждалих воїнів. При Російському Товаристві Червоного Хреста було організовано Союз зі збору пожертв сільськогосподарських продуктів, які приймалися на всіх станціях Південно-Західної залізниці¹⁰⁶. У наказі військового відомства від 25 грудня 1914 р. зазначалось, що міські, земські та сільські громадські управи повинні були надавати адміністративні приміщення для організації в них лікувальних установ, які відкривались під патронатом Товариства Червоного Хреста. Розмір оплати оренди, опалення та освітлення за такі приміщення визначався за розмірами квартирних окладів, передбачених у кошторисі для кожної лікувальної установи¹⁰⁷. Крім того, Товариство орендувало приміщення для розміщення в них лікувальних установ для поранених та хворих військових у приватних осіб¹⁰⁸. Для цих потреб уряд виділяв чималі грошові субвенції, проте вони були недостатніми. Тому важливим характерним проявом життя у військовий час стала діяльність громадських організацій з надання допомоги військовим і цивільному населенню.

Різноманітні громадські організації, товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню виникли на місцевому рівні. Комітет Київського навчального округу “по наданню допомоги пораненим та сім’ям військових” організував збір і доставку пасхальних подарунків у діючу армію від навчальних закладів губернії. Благодійні пожертви складалі: чай, цукор, шоколад, цукерки, печиво, рибні консерви, сало сир, яйця, сіль, тютюн, сірники, папір, конверти, поштові листівки, олівці, мило, гребінці, одяг та ін.¹⁰⁹. Одночасно в тилу була розгорнута система територіальних органів, які організовували створення лікувальних установ для військових, збір засобів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним¹¹⁰. Уряд

направляв чималі засоби для забезпечення функціонування цих структур, унаслідок чого провідні громадські організації настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими в деяких сферах надання допомоги населенню.

Активно розгорнули діяльність місцеві осередки згаданих комітетів на Черкащині. У повітах були утворені Товариства взаємодопомоги учням навчальних народних училищ¹¹¹. У приміщенні Смілянського сільського училища було влаштовано дитячий притулок-ясла для дітей осіб, призваних в армію¹¹². Військовим після закінчення лікування, за розпорядженням Великої Княгині Марії Павлівни, видавали новий одяг, виготовлений за кошти місцевих волосних та повітових управ¹¹³. На території Черкащини діяли “Союз міст” (Міський союз), “Земський союз”, “Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій”, які в перші тижні війни надали значну допомогу військово-санітарному відомству, закупаючи медикаменти та теплий одяг, що надавався військовим при виписці з лазаретів¹¹⁴. В Уманському повіті лікувальні установи утримувались: повітовим земством, польським і єврейським благодійними та сільськогосподарським товариством, міською управою, Іваньківським та Верхняцьким цукровими заводами. У Канівському повіті – повітовим земством, Потапцівською, Потоцькою, Богуславською, Таганчанською, Стеблівською земськими лікарнями, Степанецьким цукровим заводом. У Звенигородському повіті – повітовим земством, Шполянським єврейським товариством. У Черкаському повіті – повітовим земством¹¹⁵. Значну увагу допомоги фронту приділяли місцева преса, друкуючи на перших шпальтах відозви із закликом організації пожертв для надання допомоги сім’ям призваних в армію, медичної допомоги хворим та пораненим воїнам, вільних приватних приміщень для влаштування поранених та піклування за ними¹¹⁶.

Яскравим прикладом слугувала доброчинність у роки Першої світової війни крупних землевласників Черкаського краю, які були активними членами багатьох благодійних організацій, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні внески на потреби жертв війни – князі С. О. Долгорукий, С. А. Трубецької, П. Л. Урусов, княгині О. М. Лопухіна-Демидова, Н. Г. Яшвиль, барон С. Є. Штейнгер, граф Д. А. Бутурлін, графині Н. Ф. Муравйова-Апостол, Є. А. Балашева, М. Є. Браницька, сестри Є. М. Демидова та В. М. Демидова¹¹⁷, підприємці Терещенки, В. Ф. Смирненко, Уманський поміщик Журовський¹¹⁸, Кам’янські поміщики Давидови¹¹⁹, Верхняцька поміщиця Р. К. Чернова, Городищенський поміщик В. В. Липковський, Курилівський поміщик А. Г. Невен, Корсунський поміщик С. Ю. Мизань, Стеблівський поміщик С. І. Вільський, Потоцька поміщиця М. Ф. Соколовська, Канівські поміщики В. І. Горбик, Е. А. Манов, Сте-

панецький поміщик А. Л. Хаμεць, Скрипчинський поміщик О. П. Беренгович, Шполянський поміщик Гальперин, Лозановська поміщиця Є. М. Сахновська, Сердюковський поміщик Е. К. Ієнтч, Самгородська поміщиця Н. А. Альбрант, Черкаські міщани Хромов, Дмитрієв¹²⁰, Кравцов¹²¹. Попечительками Чигиринського № 3 земського лазарету була поміщиця Лора Францевна Людвиг¹²², Кам'янськими №№ 1, 2, 3 – поміщиця М. О. Давидова¹²³, завідувачем Чигиринськими лазаретами був Чигиринський поміщик Й. Т. Шпаковський¹²⁴.

Досить істотною була й участь церкви в допомозі жертвам війни. У кожному приході були створені відповідні ради з питань допомоги сім'ям тих, хто знаходився на фронті, організовуючи грошовий збір пожертв та одягу армії¹²⁵. У жовтні 1914 р., за ініціативою священика о. Олександра Ширинга, Чигиринський приход зібрав 10 рубак, 32 рушника, 6 простирадл¹²⁶. Для побудови церков та шкіл для переселенців у церквах та монастирях було організовано “кружечний збір”¹²⁷. У монастирях відкривалися лазарети. Так, Тростянецьке Св. Володимирське братство утримувало військовий лазарет.

Сільські управи та банки відраховували 2 % своєї місячної зарплати на потреби хворих та поранених воїнів¹²⁸. Сільські товариства організовували забезпечення лазаретів продуктами харчування¹²⁹.

У повітах та волостях Черкащини утворювались товариства допомоги військовополоненим, які займались збором грошових і матеріальних пожертв (сухарів, пшона, тютюну, сала, ковбаси, сушки, одягу, білизни) та організацією відправки посилок у Німеччину та Австро-Угорщину¹³⁰.

Війна неминуче залишила за собою як важкі наслідки, так і величезну кількість інвалідів. На заміну здорових і сильних людей, призваних на війну, повертались тисячі понівечених воїнів, які потребували піклування як і з боку держави, так і суспільства у справі поновлення їх працездатності¹³¹. Тому на органи земського та міського самоврядування покладалась організація допомоги постраждалим воїнам через навчання різного роду спеціальностям, які могли бути застосовані відповідно до їх стану здоров'я: рахівник, друкар, розсильний, кур'єр, ремісник (швець, кравець)¹³². До того ж, навчальні заклади, з метою виховання в учнів співчуття до людей, які потребували допомоги, взяли участь у русі, оголошеному Київським навчальним округом з допомоги постраждалим воїнам-інвалідам¹³³.

За ініціативою Черкаської міської управи, у 1917 р. було зібрано кошти та побудовано у Черкасах, на Соборно-Миколаївському кладовищі, каплицю воїнам, які загинули на фронтах Першої світової війни¹³⁴. Повітові Товариства пам'яті воїнів, котрі полягли у війні, здійснювали нагляд за могилами, збирали кошти для будівництва храмів та каплиць на їх честь, видавали друковану продукцію в пам'ять про війну, відкривали різноманітні благодійні, просвітницькі установи, му-

зеї, хати-читальні, притулки, встановлювали благодійні стипендії для інвалідів, їх удів та сиріт¹³⁵.

Таким чином, виходячи з наявних джерел, можна зробити висновок – війна негативно вплинула на господарство Черкащини. Занепало промислове виробництво, особливо в харчовій та легкій галузях, скоротились посівні площі та чисельність працездатних громадян на селі, падав життєвий рівень населення, зростала кількість людських утрат. Результатом цього було наростання економічної кризи та соціального невдоволення. Загальні витрати держави на війну були занадто високими, щоб ближчим часом вивести її із кризи. Уряд підтримав тенденцію до самоорганізації суспільства в критичні моменти свого існування, зокрема у військовий час. Для більшості солдатів, в основній своїй масі безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета цієї страшної бійні. Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією, прирекла населення на численні страждання й величезні людські втрати. Військові дії призвели до розорення економіки, руйнування господарських зв'язків населення Черкаського краю.

¹ Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 9.

² Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 13–112.

³ Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1999. – Вип. 6. – С. 248–254.

⁴ Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 68–69.

⁵ Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Розділ “Українська справа в Австро-Угорщині в роки війни”. – Л., 1997. – С. 26–40.

⁶ Українці в Австрії. 1914–1918. – К., 1999. – С. 75.

⁷ Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914–1918. – Чернівці, 2003.

⁸ Николай П. – М., 1997. – С. 306.

⁹ Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. I: Галицька Руїна 1914–1917 рр. – Львів, 1923.

¹⁰ Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.

¹¹ Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 67.

¹² Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С. 17–23.

¹³ Національне відродження України. Серія “Україна крізь віки”. – К., 1999 – Т. 9. – С. 296–300.

¹⁴ Український політичний вибір в контексті Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1999. – С. 48–51.

¹⁵ Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни

(1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 155–182.

¹⁶ Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – С. 234–239.

¹⁷ Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 133–154.

¹⁸ Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 1.

¹⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 3.

²⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 579, арк. 418.

²¹ Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

²² Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 12.

²³ Держархів Черкаської обл., ф. 501, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

²⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 15.

²⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 16.

²⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 579, арк. 274.

²⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 4.

²⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

²⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 718, арк. 8.

³⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 33.

³¹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 21.

³² Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 20.

³³ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 28.

³⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 88.

³⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 80.

³⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 89.

³⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 89, арк. 4.

³⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 6, арк. 56.

³⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 324, оп. 2, спр. 7, арк. 50.

⁴⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 550, оп. 2, арк. 30.

⁴¹ Держархів Черкаської обл., ф. 897, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁴² Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 28.

⁴³ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 532, арк. 49.

⁴⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 14.

⁴⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 3.

⁴⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 848.

⁴⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 18.

⁴⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 272.

⁴⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

⁵⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 341.

⁵¹ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 341.

⁵² Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 389.

⁵³ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 8, арк. 32.

⁵⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 12, спр. 9, арк. 5.

⁵⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 241.

⁵⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

⁵⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

⁵⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 313.

- ⁵⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 242.
⁶⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 31.
⁶¹ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 12, спр. 9, арк. 3.
⁶² Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 22, арк. 194.
⁶³ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 11.
⁶⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 72, арк. 54.
⁶⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 497, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
⁶⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 40.
⁶⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 2, спр. 306, арк. 5.
⁶⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 41.
⁶⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 13.
⁷⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 4, арк. 162.
⁷¹ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 28.
⁷² Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
⁷³ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, арк. 3.
⁷⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 9, арк. 4.
⁷⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 1, арк. 94.
⁷⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 78.
⁷⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 149, оп. 1, спр. 39, арк. 71.
⁷⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 28.
⁷⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 8, арк. 92.
⁸⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 54, арк. 4.
⁸¹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 72, арк. 67.
⁸² Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 77.
⁸³ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 71.
⁸⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 510, арк. 6.
⁸⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 217.
⁸⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 2, арк. 95.
⁸⁷ Вестник Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта. – Киев, 1916. – № 1. – С. 26.
⁸⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 3.
⁸⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 138.
⁹⁰ Известия по делам земского и городского хозяйства. – Петроград, 1915. – № 10. – С. 7.
⁹¹ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, арк. 4.
⁹² Там само, арк. 5.
⁹³ Там само, арк. 18.
⁹⁴ Там само, арк. 7.
⁹⁵ Там само, арк. 9.
⁹⁶ Там само, арк. 57.
⁹⁷ Там само, арк. 30.
⁹⁸ Там само, арк. 40.
⁹⁹ Там само, арк. 6.
¹⁰⁰ Там само, арк. 12.
¹⁰¹ Держархів Черкаської обл., ф. Р-647, оп. 2, спр. 243, арк. 32.
¹⁰² Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 283.
¹⁰³ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 198, арк. 18.
¹⁰⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 122, оп. 1, спр. 12, арк. 71.
¹⁰⁵ Держархів Черкаської обл., Известия по делам земского и городского хозяйства. – Петроград, 1915. – № 10. – С. 2.

- ¹⁰⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 510.
¹⁰⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 91.
¹⁰⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 80.
¹⁰⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, арк. 34.
¹¹⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 36, арк. 63.
¹¹¹ Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, арк. 113.
¹¹² Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, арк. 86.
¹¹³ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 95.
¹¹⁴ Там само, арк. 63.
¹¹⁵ Там само, арк. 73.
¹¹⁶ Держархів Черкаської обл., Провинциальный голос. – Умань. – 12 августа 1914. – № 18. – С. 1.
¹¹⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 9, спр. 48, арк. 3.
¹¹⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 7.
¹¹⁹ Там само, арк. 10.
¹²⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, арк. 39.
¹²¹ Держархів Черкаської обл., ф. 114, оп. 1, спр. 326, арк. 9.
¹²² Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 112.
¹²³ Там само, арк. 16.
¹²⁴ Там само, арк. 13.
¹²⁵ Там само, арк. 72.
¹²⁶ Там само, арк. 12.
¹²⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 10, спр. 18, арк. 1.
¹²⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 232.
¹²⁹ Там само, арк. 424.
¹³⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
¹³¹ Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 57, арк. 8.
¹³² Держархів Черкаської обл., ф. 501, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
¹³³ Держархів Черкаської обл., ф. 137, оп. 1, спр. 12, арк. 23.
¹³⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 81, арк. 100.
¹³⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 57, арк. 68.

На основе широкой источниковой базы и архивных материалов, большинство из которых вводятся в научный оборот впервые, рассматривается вопрос жизненного уклада, участия и вклада жителей Черкасского края в ход событий Первой мировой войны.

Ключевые слова: война; население; производство; питание; благотворительность.

On the basis of the wide source base and archival materials, most of which are introduced into scientific circulation for the first time, the author considers the way of life, participation and the contribution of the residents of Cherkasy Region to the course of events of World War I.

Key words: the war; the population; the production; the food; the charity.